

Тема 2. Становлення структури та формування особливостей церковної організації на українських землях в X–XVI ст.

План

1. Канонічний статус Київської митрополії та її єпархіальний устрій.
2. Парафії та монастирі в Україні-Русі.
3. Формування самобутньої церковної обрядовості; двовір'я.
4. Українське канонічне церковне право середини XV – кінця XVI ст.

Основні поняття:

Канонічний статус, Київська митрополія, єпархіальний устрій, соборноправність, крилос, єпископські намісники, десятичники, парафія, чернецтво, канонічне право, хіротесія, хіротонія.

Література:

1. Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – К., 1991.
2. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.
3. Грушевський М. Духовна Україна. Збірка творів. – К., 1994.
4. Історія релігій в Україні : У 10-и т. – Т. 2. – К., 1997.
5. Історія церкви та релігійної думки в Україні : Навч. посібник : У 3-х кн. – Кн. 1. – К., 1994.
6. Климов В. Православні монастирі : terra incognita // ЛІС. – 1994. – № 1. – С. 11–17.
7. Косик В. Про шляхи розвитку церкви в Україні й Росії /XI–XVI ст./ // Укр. іст. журн. – 1993. – № 23.
8. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1993.
9. Нікітенко Н., Нікітенко М. Перші руські митрополити – будівничі Київської православної держави // ЛІС. – 1996. – № 9. – С. 18–22.
10. Огієнко І. Українська Церква : В 2-х т. – К., 1993.
11. Поппэ А.В. Истоки церковной организации Древнерусского государства : Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972.
12. Ричка В.В. Духовенство в класово-становій структурі давньоруського суспільства // Укр. іст. журн. – 1989. – № 6.
13. Харишин М.В. Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату : Монографія. – К., 1995.

Питання 1. Розгляд питання про канонічний статус церкви на давньоукраїнських землях зорієнтований на формування загального уявлення про церковний устрій.

Система церковної структури і управління в українських землях після християнізації Русі була традиційною і в загальних рисах нагадувала систему організації церкви Візантії. Хоча ця аналогія не була повною. Вона несла на собі відбиток конкретних історичних і геополітичних обставин.

Важливо зрозуміти, які саме обставини і як впливали на формування церковної структури на Русі, а це, в свою чергу, спонукає до розгляду

системи церковного управління руської церкви, ролі окремих ланок цієї системи в її функціонуванні.

На чолі церковно-ієрархічної піраміди стояв Київський митрополит. Він мав велику міру незалежності від Царгородського (пізніше – Константинопольського) патріарха, хоча в канонічному відношенні підлягав йому разом з усією митрополією.

На руську православну церкву поширювалися всі права патріарха:

1. Поставлення митрополитів і здійснення загального нагляду за ними (подання відомостей про стан церковних справ на Русі, виклику їх на собори).

2. Церковного суду над митрополитами по скаргах єпископів чи князів і апеляції на суд митрополитів.

3. Ставропігії.

4. Одержання встановленої данини і право надсилати святе миро (як символ церковної залежності).

З Константинополя на Русь надсилалися митрополити-греки.

Внутрішнє життя митрополії будувалося на канонічних відносинах митрополитів до єпископів, що були аналогічними з відношенням патріархів до них самих.

Митрополит мав право скликати щорічні регулярні собори. Взагалі, в межах Київської митрополії традиційно суттєвою ставала функція соборності (соборноправності), суть якої полягала в колегіальному вирішенні вузлових питань єпархіального життя.

Проф. І.І. Малишевський нараховував більше 15 відзначених в літописах зібрань єпископів у Києві.

Доцільно було б зупинитися на таких моментах: а) джерела поповнення єпископату; б) вимоги до кандидатів; в) порядок обрання кандидатів.

Допоміжними органами управління були: крилоси, єпископські намісники та десятинники. Членами крилосу були найстаріші серед духовенства своєї єпархії. Окрім завдання прислуговування при єпископському богослужінні, їм надавалося право церковного суду. Кожен з членів крилосу, на відміну від візантійської традиції, не мав строго визначених функціональних повноважень.

Єпископські намісники були уповноважені завідувати церковним управлінням і судом в найголовніших містах єпархії, в тих же центрах, де були поставлені князівські намісники (посадники). Суд, як і єпископи, вони здійснювали соборно. Проте хіротонізувати (здійснювати обряд зведення в священний сан) не мали права.

Десятинники були першими (за часом виникнення) світськими архієрейськими чиновниками, збірщиками податної десятини і одночасно нижчою ланкою єпархіального нагляду.

Питання 2. При розкритті питання рекомендуємо зосередити увагу на двох опорних поняттях: парафія та монастир.

Парафія. Низовою ланкою церковно-адміністративної структури християнської церкви на Русі Х–ХІІІ ст. була парафія. Вона складалася з причету і громади. Причет – це священно- і церковнослужителі одного храму. До нього входили: настоятель, священник (іноді два-три й більше), диякон, пономар та ін.

Гіпотетично церковна парафія в найбільш залюднених землях Південно-Західної Русі обіймала територію в 70–80 км. При цьому їх переважна більшість знаходилась у сільській місцевості. Спершу прошарок сільських священників поповнювався з представників різних груп. Нерідко священниками ставали вчорашні язичники. Головною вимогою до кандидатів була грамотність, а також бездоганний моральний склад людини.

За обчисленнями А. Поппе, на Русі кінця ХІІ – початку ХІІІ ст. діяло шість тисяч парафій.

Слід підкреслити, що парафіяльне духовенство існувало, головним чином, на прибутки від пастви за відправлення обрядів.

Наприкінці ХІІ в ХІІІ ст. простежується тенденція до встановлення професійної спадковості парафіяльного духовенства. Настанови і повчання вищих церковних ієрархів вимагали від священника навчати своїх дітей своєму ремеслу. Вибір дітей священників зумовлювався, очевидно, не стільки корпоративними міркуваннями, скільки придатністю саме останніх до виконання священницьких функцій.

Монастир. При розкритті цього опорного поняття радимо, передусім, звернути увагу на ідейні джерела чернецтва на Русі, час появи перших монастирів, їх характер, структуру, еволюцію.

Ідеї чернецтва, з їх відреченням від світу і присвятою себе аскетичному земному життю заради особистого спасіння, з'явилися на Русі разом з прийняттям християнства. Перші надійні письмові згадки про них маємо від часів Ярослава Мудрого.

Знамениті монастирські устава, що впроваджувались в руських монастирях, вперше були запроваджені ігуменом Феодором Студитом (пом. у 826 р.) в Студійському монастирі в Царгороді. Записані у Х–ХІ ст. Афанасієм Афонським, вони були привезені в українські землі за дорученням Феодосія Печерського. Вони відомі детальною розробкою богослужбової сторони діяльності монастиря й досить суворими приписами щодо чернечого життя.

В домонгольський період лише монастирів, про які збереглися письмові згадки, на давньоукраїнських землях було створено більше тридцяти.

Більшість православних монастирів була заснована в містах, селах чи поблизу них (на відміну від православного Сходу, де будували монастирі у пустелях, пушах, глухих лісах), що помітно полегшувало життя ченців і допомагало вирішувати господарські питання.

Відзначаючи своєрідні риси українських монастирів, слід звернути увагу на їх суспільно значущу діяльність: просвітництво, вивчення і

поширення наук, лікувальну справу, літописання, переписування книг та влаштування бібліотек тощо.

Значна кількість монастирів на Русі мала лише по кілька ченців (3–5), а не сотні, як Києво-Печерська лавра. Серед крупних монастирів можна назвати Києво-Михайлівський Золотоверхий, Межигірський Спасо-Преображенський, Почаївський Успенський, чернігівські Єлецький та Троїце-Іллінський.

Питання 3. Розкриваючи питання про формування самобутності церковної обрядовості, варто спиратися на поняття “соборноправності”, “двовір’я”. Орієнтовна схема розкриття може бути такою.

Православна традиція в українських землях до XVI ст. набула досить виразних рис. Однією з найхарактерніших її прикмет дослідники вважають *соборноправність* – активну участь віруючих у справах церкви. Вищий керівний орган церкви – Церковний собор (Помісний та єпархіальний) складався з трьох частин: єпископату, духовенства та мирян і без будь-якої з цих частин вважався нечинним. Єпископат обирався духовенством та народом. Священно- та церковнослужителів, членів єпархіальних установ та парафіяльну церковну владу також вибирали парафіяни. Обраного парафією кандидата на настоятеля висвячував чи благословляв правлячий архієрей.

Певної специфіки в українських землях набули православні обряди і свята. Наприклад, стало традицією при отпустах спочатку згадувати київських святих; своєрідно святкувати Винесення Чесного древа (в народі – Маковій); Спас, Трійцю, Великдень, Першу Пречисту.

Характерним стало і *вшанування національних святинь*: Собору Чернігівських святих, Собору Волинських святих, Собору Києво-Печерських святих, Почаєвського образу Божої Матері.

Самобутні риси виробилися і в зовнішньо-обрядовій сфері. Відомий дослідник української церкви діаспори О. Воронин зазначає: в Україні церква “ніколи не наголошувала зовнішнього обрядового благочестя, не була рабом букви і титли, а вглиблювалась у внутрішній зміст віри, дбала про розумний, осмислений, а не буквалістичний зв’язок людини з Богом”.

Мовою богослужіння була церковнослов’янська. Проте при читанні традиційних текстів їх написання передавалося відповідно до реальної говірної практики – звичайної української вимови. *Церковна проповідь* читалася на народній мові.

Двовір’я. Автор Початкового Київського Літопису часто скаржить, що люди і “словом нарицающієся христіяне”, а насправді “поганьски живуще”. Це саме ж відмічав і автор Густинського Літопису XVII ст.

Нові християнські храми стали будувати на тих місцях, де були спочатку капища, стояли ідоли або поганські храми. Так, князь Володимир на місці, де стояв Перун, поставив церкву на честь св. Василя, чие ім’я він отримав при хрещенні.

Християнські свята були поставлені на час дохристиянських і це було причиною легкого їх сприйняття, але стало причиною двовір’я: народ

приходив молитися на те саме місце, у ті самі дні, а тому і надалі залишалось шанування лісів, дерев, джерел, гір та ін., на що скаржилось весь час духовенство.

Те, що раніше було вірою, поступово перетворювалось на забобони.

Більше того, властивостями старих богів почали наділяти християнських святих. Така трансформація відбулася з віруваннями про пророка Іллю, св. Власія, св. Юрія, Івана Купалу.

Підкреслимо точку зору М. Грушевського, який зазначав, що український народ фактично християнізувався тільки в XVI–XVII ст.

Питання 4. Студентам необхідно чітко усвідомити, що виникнення пам'яток права помісної церкви обумовлене потребою пристосування загально-церковного права до обставин етнополітичного історичного процесу.

Українське церковне право може бути систематизоване двома основними напрямом:

1. Пам'ятки церковного права, що регламентують становище церкви в суспільстві, її стосунки з світською владою, іншими конфесіями. Це як загальноцерковні норми (“Свиток Ярослава”, загальноземські підтверджувальні привілеї, королівські підтверджувальні привілеї Київській митрополії), так і спеціальні (великокнязівські і королівські підтвердження документів, подаваних єпископами, митрополитом, настоятелями монастирів, братствами тощо).

2. Пам'ятки церковного права, що регламентують внутрішньо-церковне життя. Це:

а) загальні настанови для церкви в Україні (патріарші й митрополичі грамоти, устави братств, рішення соборів);

б) канонічні настанови локальнішого характеру (єпископські грамоти, митрополичі послання в різні єпархії, документація братств);

в) суто канонічні пам'ятки теоретичного характеру (українська редакція номоканонів, требники, служебники тощо).

За наведеною класифікацією розглянемо деякі пам'ятки українського церковного права.

Канонічні трактати. Розглядаючи цей пункт, студентам варто звернути увагу на те, що з XVI ст. канонічні твори набувають характеру грамот, що видавалися представниками української ієрархії з метою канонічно-адміністративного управління. Як приклад – грамота 1511 р. митрополита Йосифа Солтана віленським міщанам. Їм дозволялося брати участь у ревізії церковного майна, самостійно обирати священиків і дяків (однак, зазначивши, що митрополит сам екзаменуватиме цих кандидатів і, в разі нездатності їх, призначатиме інших).

Устави церковних братств. Початково доцільним було б згадати про збереженість текстів старих уставів (1542 р. – Львівського Благовіщенського; 1544 р. – Львівського братства при церкві Св. Миколая; 1563 р. – Вишенського Свято-Троїцького братства) та дати їм коротку характеристику.

Зразком для інших братств згодом став реформований устав Львівського братства (затверджений Антіохійським патріархом Йоакимом в 1586 р. та Константинопольським патріархом Єремією II в 1589 р.). Згідно з ним братство втратило свій напівцеховий характер і могло приймати до членства представників усіх станів (міщан, шляхту, посполитих, чоловіків та жінок). Маючи традиційні благодійницькі цілі, братство головну увагу зосереджувало на заснуванні й утриманні культурно-освітньої діяльності та вихованні молоді, а також поемічно-літературній праці.

Богослужбові книги. Для розгляду питання вводимо поняття: Євангелія, Апостоли, Псалтирі, Мінеї, Тріоді, Часослови, Октоїхи, Акафисники, Требники, Служебники, Чиновники, зміст яких розкриваємо поетапно.

Найменші новації в них: мовні особливості, внутрішній розпорядок, вплив місцевої традиції (або чиста ортодоксальність) дають добрий матеріал для аналізу релігійно-обрядової сфери.

Служебник подає частини церковних відправ, які ведуть священник та диякон. В основному, це тексти літургій, тому друга назва книги – Літургіаріон. Аналіз рукописних служебників, що поширювалися в Україні, доводить усталеність церковного обряду, але й проникнення в текст літургій XVI ст. народної мови.

Євангелія та Апостол читалися в церквах українською мовою.

Требники. Це богослужбові книги, що містять тексти молитов і відправ для треб. На Сході вони ще мають назву Євхологій або Молитовник. Особливе значення мав требник єпископа Львівського Гедеона Балабана, що вийшов у Стратинській друкарні у 1606 р. Він доповнений матеріалами з давніх слов'янських списків, які відображали місцеву практику.

Чиновники. Це канонічні збірки, де подані чини обрання та поставлення на церковні посади, починаючи з нижчих (хіротесії), до ієрархічних (хіротонії). На відміну від російської традиції, в українських чиновниках існував також спеціальний “чин ізверження із священства законопреступного і непокорливого священника”.